

Taxa de desemprego e formación de fogares en Portugal

Jonathan Torres Téllez^{*a}/ Alberto Montero Soler^b

^aUniversidad Pablo de Olavide (Sevilla) – Escuela de Doctorado

^bUniversidad de Málaga – Facultad de Estudios Sociales y del Trabajo

Recibido: 30 de agosto de 2019 / Aceptado: 27 de febreiro de 2020

Resumo

Este artigo toma o caso de Portugal durante o período 2003-2017 para investigar o efecto dun *shock* negativo na taxa de desemprego sobre a formación de novos fogares e o tempo durante o que esta se ve afectada polo empeoramento das condicións económicas xerais. Para iso, estimouse un Modelo de Vectores Autorregresivos no que se incorporan diversas variables endóxenas e exóxenas que, segundo a literatura, inciden sobre a formación de fogares. Os resultados demostran que a taxa de desemprego é a variable que en maior medida explica a creación de novos fogares, reforzando a relación entre a situación económica e outras variables de natureza social, como a emancipación persoal. Ademais, o impacto dun *shock* permanente na taxa de desemprego prolóngase durante os dous anos seguintes sobre a formación de novos fogares, momento no que esta volve aos seus niveis iniciais.

Palabras clave

Taxa de desemprego / VAR / Formación de fogares / Crise económica.

Unemployment rate and the creation of household in Portugal

Abstract

This paper deals with the case of Portugal from 2003 to 2017 and investigates the effect of a negative impact of its unemployment rate on the creation of new homes, together with the time that their creation is affected by the worsening of general economic conditions. To this end, this study uses a vector autoregressive model (VAR) in which many endogenous and exogenous variables have been included that, according to the literature reviewed, will have a direct impact on creating new homes. The results show that the unemployment rate is the variable which more effectively explains the creation of new households, strengthening the relationship between the economic situation and other social variables, such as personal emancipation. In addition, the impact of such a perpetual shock on the unemployment rate continues to influence the building of new homes throughout the two following years, when the situation returns to its initial levels.

Keywords

Unemployment rate / VAR / Creation of household / Economic crisis.

JEL Codes: R21, J11, D10.

1. Introducción

A formación de novos fogares non segue un patrón similar en todos os países europeos e presenta importantes diferenzas entre eles. As razóns que explican esas diferenzas son moi diversas e dependen, fundamentalmente, tanto de factores estruturais particulares –entre os que destacan as condicións socioeconómicas para acceder a unha vivenda e o marco normativo e institucional que regula o mercado de vivenda– como de compoñentes sociolóxicos xerais e, mesmo, de actitudes psicolóxicas particulares (Jurado Guerrero, 2003).

* Correspondencia autor: jonathantorrestellez@gmail.com

É por esta razón pola que diferentes investigacións analizaron as características da formación de novas familias nos países europeos a partir da diferenza entre réximes de benestar que elaborou Esping-Andersen (1990) e que logo ampliaron Leibfried (1992) e Kornai (1992). Neste sentido, cabe sinalar os traballos de formación de fogares nos distintos réximes de benestar de Breen e Buchmann, 2002; Iacovou, 2002, 2004; Mandic, 2008; Buchmann e Kriesi, 2011; Bosch, 2017.

Así, os países que forman parte do modelo socialdemócrata, como Suecia, Dinamarca ou Finlandia, caracterízanse porque a emancipación residencial e económica se produce a idades temperás, entre os 19 e 21 anos. A iso contribúe positivamente, entre outros factores, a existencia dun parque de vivenda social sólido e desenvolvido, unha importante política de vivenda dirixida a favorecer a independencia residencial e a evitar a exclusión residencial, unhas potentes políticas activas de emprego xuvenil, e un sistema educativo que favorece a formación educativa e laboral ao mesmo tempo (Bosch, 2015; Fitzpatrick e Stephens, 2007; Stephens e Fitzpatrick, 2007).

Pola súa banda, os Estados incluídos no modelo corporativista caracterízanse por recoñecer e apoiar tamén o dereito dos mozos a independizarse, aínda que a idade á que se produce a saída do fogar dos proxenitores é un pouco máis tardía, por exemplo en Alemaña, con 23,7 anos, ou en Francia, con 24 (Bosch, 2017). Ademais, nestes países existe unha maior porcentaxe de vivenda en propiedade e un menor parque social que no caso socialdemócrata. Tamén existen importantes axudas públicas á inserción laboral e un dilatado período de formación educativa que, en ocasións, dá a lugar á emancipación xuvenil se os mozos teñen o apoio económico familiar, producindo as chamadas “traxectorias independentes da mocidade corporativista” (Chanvriil et al., 2009).

A emancipación xuvenil dos países clasificados no modelo liberal prodúcese a idades similares á do corporativista, como é o caso do Reino Unido, con 24,4 anos. Isto obedece a dúas razóns: as baixas taxas de desemprego xuvenil que mostraron tradicionalmente (Walther, 2006) e as políticas de vivenda desenvolvidas como, por exemplo, as axudas directas ao pagamento do alugueiro (Bosch, 2017). Ademais, a pesar da continua privatización do parque de vivenda e do aumento da propiedade como réxime de posesión, a vivenda social segue tendo un peso importante dentro do parque de vivendas deses países (Pittini e Laino, 2011).

Finalmente, nos países do sur de Europa, enmarcados dentro do denominado modelo *mediterráneo* ou *rudimentario*, é onde con máis atraso se produce a emancipación do fogar familiar e a creación dun propio.

As razóns que explican este atraso son diversas. Así, pode destacarse que, en relación coa emancipación familiar, o modelo mediterráneo se caracteriza por estratexias persoais que priman a consecución dunha certa estabilidade económica antes de abandonar a vivenda familiar (Emmanuel, 2013); por unha escasa dotación orzamentaria para políticas activas de emprego e unhas elevadas taxas de desemprego xuvenil; por unha gran importancia da familia como sostén socioeconómico e apoio no acceso á vivenda (Anxo, Bosch e Rubery, 2010); por un claro fomento da propiedade como principal réxime de posesión por parte das autoridades políticas (Allen, Barlow, Leal, Maloutas e Padovani, 2004) no marco dun parque de vivendas que se caracteriza por unha baixa proporción de vivenda social e de alugueiro e por un importante peso das vivendas secundarias (Bosch, 2017).

A estes factores estruturais hai que engadirllas a delicada situación financeira que atravesaron os países do sur de Europa tras o inicio da crise no ano 2008, xa que hai certo consenso na literatura sobre o feito de que as condicións económicas, tanto xerais como individuais, moldean as pautas de formación de novos fogares, polo que as recesións poden ocasionar atrasos neste proceso (Le e Painter, 2013).

Para coñecer o efecto que a crise económica exerceu sobre o ritmo de creación de novos fogares nos países mediterráneos elixiuse o caso de Portugal. Este país, fronte ao resto de Estados que integran o dito réxime de benestar, non experimentou unha burbulla inmobiliaria na orixe da crise que sufriu a partir do ano 2008 e, con todo, igualmente tivo que ser rescatado no ano 2011 por parte da Unión Europea, do Banco Central Europeo e do Fondo Monetario Internacional (De Oliveira Tavares, Pereira e Carrizo, 2014). O feito de que Portugal non sufrise unha burbulla inmobiliaria reduce a influencia que

puidesen ter factores relacionados co mercado da vivenda –singularmente, o seu prezo– sobre a creación de novos fogares e permite enfocar en maior medida a análise sobre a deterioración que as condicións económicas –sintetizadas na taxa de desemprego– puideron exercer sobre o ritmo de creación de novos fogares nese país.

Co fin de analizar como influíu na creación de novos fogares a deterioración da evolución económica de Portugal ao longo do século XXI, utilizouse un Modelo de Vector Autorregresivo (VAR) similar ao que Choi e Painter (2015) utilizan para o caso dos Estados Unidos. A análise das funcións de impulso e reacción e a descomposición da varianza permiten identificar cal é o impacto temporal que un incremento da taxa de desemprego exerce sobre a creación de novos fogares, e durante canto tempo se estende ese impacto. Así mesmo, pódese estimar cal é a contribución de cada unha das variables endóxenas do modelo á variación no número de novos fogares, tanto no curto como no longo prazo.

A continuación, na seguinte sección expónse cal foi a evolución recente da creación de novos fogares en Portugal ao longo do período 2003-2017 e a das variables que, segundo a literatura, influen sobre ela. Na terceira sección realízase un repaso da literatura académica que analizou ese fenómeno tanto en Europa como en Estados Unidos, e cales foron os seus resultados. Na cuarta sección expóñense os datos utilizados e o método de estimación. Na quinta, ofrécense os principais resultados e, por último, recóllense as conclusións finais da investigación.

2. Creación de novos fogares e condicións económicas en Portugal (2003-2017)

A finais do ano 2007 a explosión da crise das *subprime* en Estados Unidos produciu unha seca dos circuitos monetarios internacionais que afectou a numerosas economías europeas e deu paso a unha longa crise económica.

No caso de Portugal, a tendencia decrecente da taxa do PIB xa se iniciara co axuste que se producira na súa economía durante o proceso de converxencia para incorporarse ao euro. Tras ese proceso de axuste, a crise do ano 2007 ten lugar no marco dunha lixeira recuperación da economía portuguesa e mostra, como no caso doutras economías periféricas europeas, un perfil en W que, tras o proceso de rescate que ten lugar no ano 2011, dá paso a unha certa estabilización da súa taxa de crecemento, tal e como pode apreciarse na Figura 1.

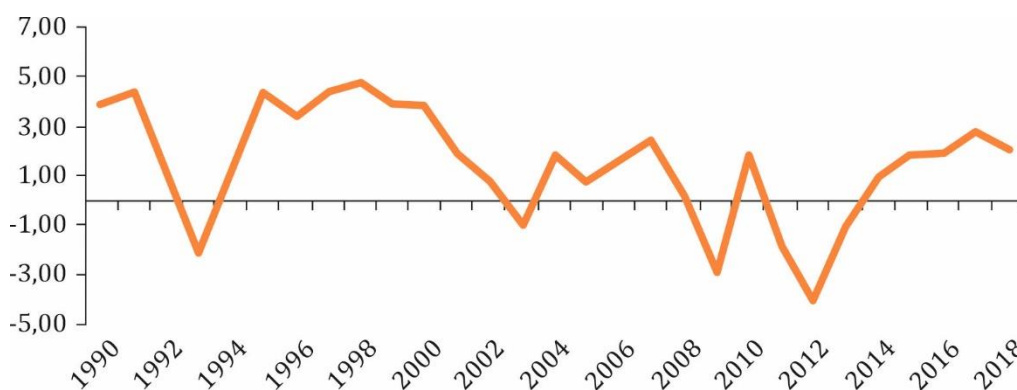

Figura 1. Taxa de crecemento anual do PIB real (1990-2018). Fonte: elaboración propia a partir da OECD.

Unha das variables que se viu máis afectada pola crise económica foi o emprego. A desaceleración da economía provocou un forte aumento da taxa de desemprego, que chegou a alcanzar no ano 2013 o valor máximo das últimas décadas tanto para o conxunto da poboación (16,2%) como para o caso es-

pecífico dos mozos (38,1%), segundo se pode apreciar na Figura 2. A partir do ano 2014 prodúcese un cambio de ciclo e a taxa de desemprego descende, aínda que a recuperación do emprego, como sinala Barroso (2017), aconteceu ao tempo que tiña lugar unha importante deterioración das condicións laborais dos portugueses.

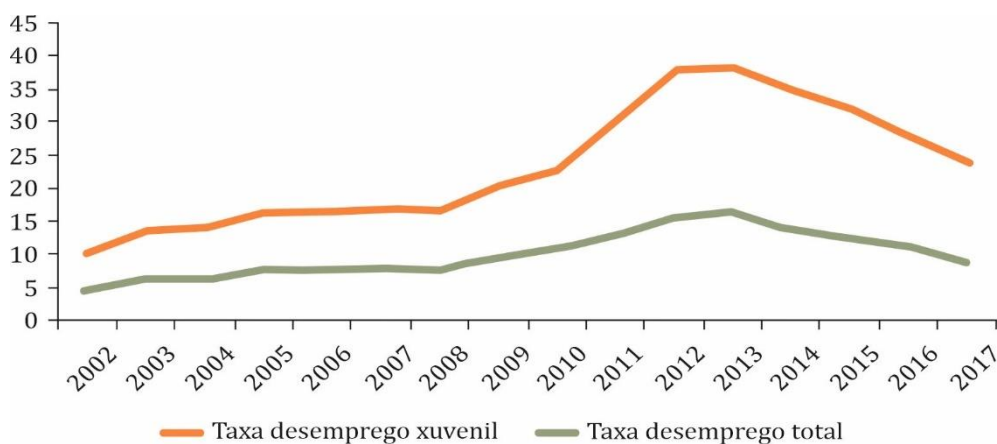

Figura 2. Taxa de desemprego total e xuvenil (2002-2017). Fonte: elaboración propia a partir do Banco Mundial.

Desde a perspectiva desta investigación, merece unha atención especial coñecer cal foi a evolución da taxa de desemprego dos mozos, posto que se trata do grupo de poboación con maior potencial de cara á creación de novos fogares, e porque foi un dos máis afectados en Portugal pola destrución do emprego provocada pola crise (De Oliveira Tavares et al., 2014). Como pode apreciarse na Figura 2, o crecemento diferencial que tivo a taxa de desemprego xuvenil con respecto á taxa de desemprego total a partir do ano 2008 expresa claramente a súa maior vulnerabilidade ante o cambio de ciclo, con consecuencias previsibles sobre as súas perspectivas de emancipación do fogar familiar. De feito, como sinalan Le e Painter (2013), este aumento da taxa de desemprego xuvenil atrasa a entrada no mercado laboral dos mozos e, por tanto, a súa independencia residencial.

Estas cifras de desemprego inducen a pensar que a creación de fogares puido sufrir un atraso nos últimos anos en Portugal debido á falta de recursos económicos, xa que as decisións de consumo dun fogar, e especialmente as do acceso a unha vivenda, están influenciadas en gran medida polos ingresos familiares (De Oliveira Tavares et al., 2014). Neste sentido, unha situación de desemprego ou a expectativa de poder perder o emprego repercuten negativamente sobre as decisións de emancipación e de formación de novos fogares (Barceló e Villanueva, 2018; Becker, Bentolila, Fernandes e Ichino, 2010).

De feito, e tal e como se recolle na Figura 3, a taxa de crecemento de novos fogares mantivo unha tendencia decrecente desde inicios do século XXI, coincidindo coas menores taxas de crecemento do PIB e co incremento progresivo do desemprego.

Pero, ademais, a estas dificultades derivadas do mercado laboral hai que engadir a redución da oferta de préstamos hipotecarios e o establecemento de requisitos e condicións máis esixentes para a súa aprobación debido á restrición monetaria que experimentou o sistema bancario portugués (Correia, Santos e Olinda García, 2014). Esta limitación do crédito non pode obviarse, porque en Portugal, como no resto dos países do sur de Europa, o acceso ao mercado da vivenda adoita producirse pola vía da adquisición e, xa que logo, depende do acceso a préstamos hipotecarios¹ (Poggio, 2008).

¹ Neste sentido, o traballo de Martins e Villanueva (2009) confirma que o acceso a un préstamo hipotecario en Portugal é un factor clave para a formación de novos fogares entre os mozos.

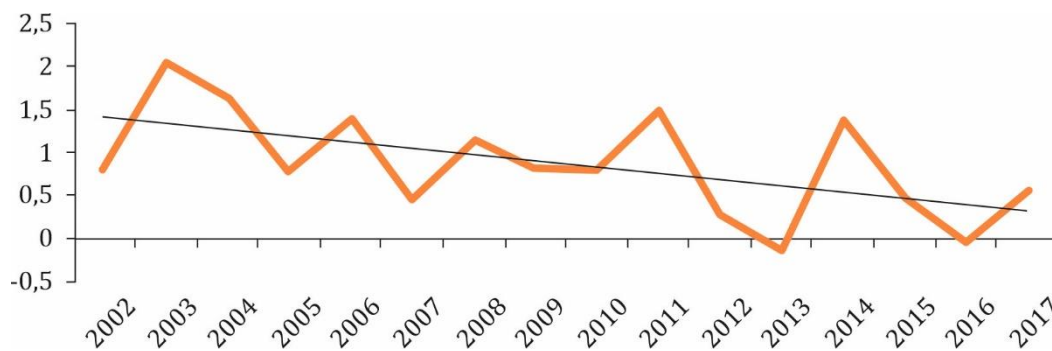

Figura 3. Taxa de crecemento dos fogares (2002-2017). Fonte: elaboración propia a partir do INE.

Como pode comprobarse na Figura 4, a entrada no euro supuxo unha caída continua da taxa de crecemento anual dos préstamos hipotecarios, alcanzando niveis negativos a partir do ano 2011. En calquera caso, a media de crecemento anual deste indicador, entre mediados dos anos noventa e o ano previo ao estalido da crise, foi aproximadamente dun 16%, como consecuencia dos préstamos a baixos tipos de xuros que ofrecían os bancos e das melloras das rendas dos fogares (Fradique e Rodrigues, 2014).

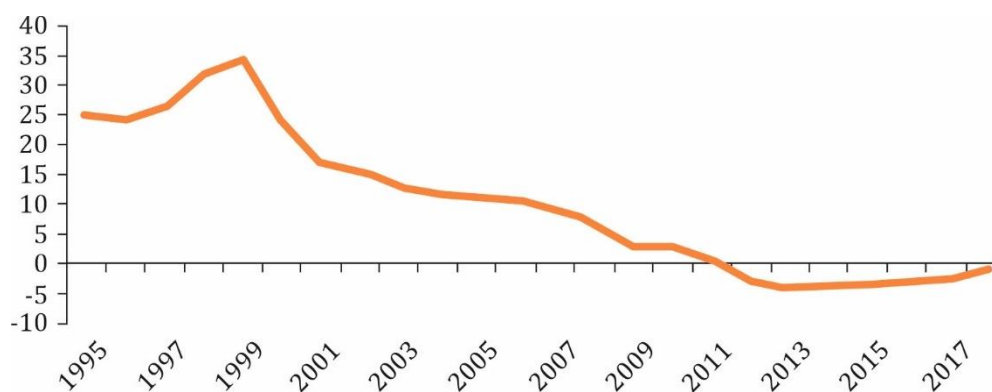

Figura 4. Taxa de crecemento dos préstamos hipotecarios (1995-2018). Fonte: Banco de Portugal.

Con todo, este proceso foi acompañado dunha característica común á maior parte dos países periféricos europeos que sufriron a crise: o sobreendebedamento das familias. Así, entre os anos 1996 e 2006, os fogares portugueses viron como a súa taxa de endebedamento pasou de arredor dun 25% a máis do 90% (Fradique e Rodrigues, 2014).

Por último, e a pesar de que Portugal non sufriu unha burbulla inmobiliaria cuxo estalido contribuíse a agravar a situación económica xeral (Correia et al., 2014), é preciso igualmente ter en conta cal foi a evolución do mercado inmobiliario, dado que, no modelo mediterráneo, a formación de novos fogares se produce habitualmente pola vía da propiedade (Ahn e Sánchez-Marcos, 2017; Giannelli e Monfardini, 2003; Le e Painter, 2013).

No caso de Portugal, os prezos da vivenda mantiveron taxas de crecemento negativo desde practicamente a incorporación de Portugal á Eurozona, e só comezaron a repuntar a partir do ano 2013, cando o rescate da economía portuguesa xa se consolidara e comezaba un proceso de recuperación sostido (Figura 5).

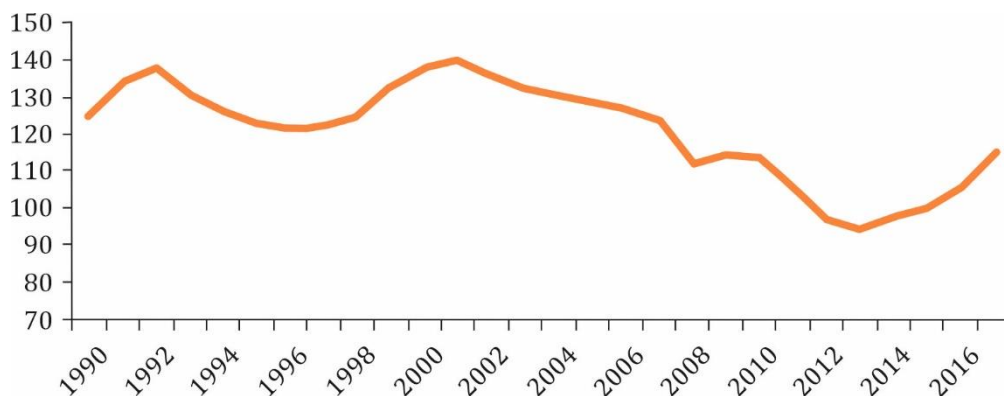

Figura 5. Índice de prezos real da vivenda (2015=100). Fonte: OECD.

En todo caso, existe pouca literatura sobre os efectos do mercado de traballo e do mercado de venda sobre a decisión de formar novos fogares, especialmente tras a última recesión (Le e Painter, 2013), e, ata onde alcanza o noso coñecemento, este tema non se analizou nunca para o caso de Portugal. Por iso, na seguinte sección revisaremos a literatura académica existente sobre os efectos da última recesión económica na formación de novos fogares a fin de realizar unha revisión do estado da cuestión e pasar, nas seccións posteriores, á análise do caso portugués.

3. Revisión da literatura académica

A literatura académica sobre a formación de fogares presenta diferenzas significativas nos seus enfoques entre a producida en Europa e a realizada en e para Estados Unidos.

Así, en Europa destacan os traballos que estudan as diferenzas entre países e entre réximes de benestar á hora da creación de novos fogares (Aassve, Billari, Mazzuco e Ongaro, 2002; Iacovou, 2010). Con todo, e como sinala Wiemers (2014), as investigacións centradas en Estados Unidos destacan os elementos económicos como principais determinantes para explicar a emancipación.

En ambos os casos, as investigacións sobre como as condicións adversas tras un shock económico e/ou financeiro afectan as decisións dos fogares son bastante máis escasas (Choi e Painter, 2015). Destacan os traballos de Kaplan (2009, 2010), nos que analiza os axustes que realizan os mozos estadounidense nas súas condicións de vida ante a crise do mercado laboral, e demostran que as perturbacións deste son un factor explicativo do retorno dos mozos ao fogar familiar tras un primeiro intento de emancipación. Pola súa banda, un traballo recente de Cooper e Luengo-Prado (2018) conclúe que a demografía, os prezos da vivenda e o ciclo económico poden explicar o 70% da taxa de formación de fogares entre os mozos estadounidenses.

Outro estudo importante para o caso de Estados Unidos é o de Wiemers (2014), no que se mostra que a perda do emprego durante as recesións aumenta tres veces a probabilidade de convivir nunha mesma vivenda con outras persoas co fin de diminuír os gastos. Esta cuestión tamén a investigaron Mykyta e Macartney (2011) para o mesmo país, e conclúen que durante as recesións a porcentaxe de poboación que comparte vivenda se sitúa por riba do 6%, fronte á media do 2% habitual. Pola súa banda, Molloy e Shan (2013) atopan que en Estados Unidos existe relación entre os desafuzamentos e a formación de fogares, xa que tras a execución hipotecaria aumenta a posibilidade de cohabitación entre as persoas afectadas por este proceso.

Por outro lado, Lee e Painter (2013) sinalan que en Estados Unidos un incremento do 2% da taxa de desemprego diminúe nun 1% a creación de novos fogares. Un traballo posterior de Choi e Painter (2015) demostra que son necesarios dez trimestres para que a taxa de crecemento dos fogares en Es-

tados Unidos retorne ao seu valor orixinal. No mesmo sentido, o estudo de Paciorek (2016) conclúe que, a medida que o mercado laboral estadounidense se recupera, aumenta a formación de fogares.

No contexto europeo, Aassve, Cottini e Vitali (2013) analizan as dificultades económicas dos adultos novos para 24 países, e determinan que a taxa de coresidencia cos pais se incrementou. Pola contra, hai que destacar que Ahn e Sánchez-Marcos (2017) afirman que durante o período 2009-2013, ao contrario do esperado, aumentou un 2% a independencia residencial dos españois menores de 40 anos. Conclusións similares poden atoparse para Irlanda (Byrne, Duffy e FitzGerald, 2018), onde a taxa de formación de fogares aumentou nos anos posteriores á crise, xa que a caída dos prezos de alugueiro fíxo máis alcanzable para a poboación o acceso ao mercado da vivenda.

Outro estudo recente de Barceló e Villanueva (2018) para o caso español investiga como influíu a inseguridade laboral ou a posibilidade de perder o emprego na formación de novos fogares. Tras analizar o período 2002-2014, conclúen que o incremento do 1% dos contratos fixos de emprego aumenta nun 1,2% as posibilidades de formar un fogar, o que confirma que existe unha importante relación entre a seguridade laboral e a creación de fogares.

Polo que respecta á literatura sobre a constitución de fogares para Portugal, coa excepción do traballo de Martins e Villanueva (2009), que analiza a importancia do acceso aos préstamos hipotecarios por parte dos mozos para constituír unha vivenda independente, a maior parte dos estudos proveñen do ámbito da socioloxía e centráronse en estudar a transición á idade adulta desde os cambios dos cursos da vida (Guerreiro e Abrantes, 2005; Machado e Silva, 2009; Nico, 2017; Pais, 2001). De feito, Nico (2011) indica no seu traballo que a esfera residencial adoita ser a máis esquecida nas investigacións sobre as transicións xuvenís en Portugal.

Con todo, hai unha bibliografía aínda máis reducida sobre o efecto da última recesión económica na formación de fogares para este país, ata o punto de que unicamente se atopa algunha referencia ao caso portugués nos estudos de conxunto sobre os Estados europeos (Aassve et al., 2013; Arundel e Ronald, 2015; Lennartz, Arundel e Ronald, 2016).

Este traballo pretende avanzar na investigación sobre esta materia e, para iso, analiza a relación dinámica que poida existir entre o desemprego e a formación de fogares tras unha recesión económica para un país do modelo mediterráneo como é Portugal.

4. Metodoloxía e datos

Para analizar que variables influen sobre a formación de fogares en Portugal recompiláronse datos nacionais para o período comprendido entre os anos 2003 e 2017. O período temporal non puido estenderse máis atrás no tempo debido a que algunhas das series temporais das variables utilizadas na análise non van máis aló do ano 2003, polo que se tomou este como ano inicial por ser o primeiro para o que hai datos dispoñibles para todas as variables.

Con independencia de que o interese esencial da investigación se centra en determinar que impacto ten a taxa de desemprego sobre a formación de fogares, tamén se incorporaron ao modelo unha serie de variables que, segundo a literatura, poden ter efectos sobre a evolución do número de fogares. Así, seguindo a Choi e Painter (2015), xunto á taxa de desemprego e a variación do número de fogares, incorporáronse á análise a evolución do prezo da vivenda, das vivendas iniciadas, da poboación, da renda media dos fogares e dos tipos de xuros hipotecarios.

Estas variables divídense en catro variables endóxenas e tres esóxenas, coa intención de identificar aqueles factores que puidesen influír sobre as flutuacións no número de fogares no longo prazo. As catro variables endóxenas son o cambio no número de fogares, a taxa de desemprego, o prezo da vivenda e os cambios no número de vivendas iniciadas. Pola súa banda, inclúense no modelo como variables esóxenas os cambios na poboación, o tipo de xuros do mercado hipotecario e a renda media dos fogares. A elección destas variables realizouse sobre a base do suposto de que, aínda que é probable que estas variables esóxenas poidan incidir nas decisións dos fogares, é máis improbable que a formación de novos fogares teña algún tipo de impacto sobre elas.

Por outra parte, a orde en que se recollen as variables endóxenas dentro do VAR pode incidir nos seus resultados e, por tanto, requírese dalgún tipo de xustificación teórica que lle dea sentido á ordenación das variables. Teoricamente, a primeira variable debese ser aquela que non tivese un impacto contemporáneo sobre o resto das variables endóxenas pero que si se vise afectada contemporaneamente por estas; a continuación, a segunda variable só debería incidir sobre a primeira variable e verse afectada, á súa vez, polo resto de variables que se sitúan por baixo dela, e así sucesivamente. Polo tanto, co fin de superar a falta dunha xustificación teórica consolidada, recorreuse á intuición económica para resolver a cuestión da ordenación das variables.

Para ese efecto, e como proposta máis intuitiva desde o punto de vista económico, ordenáronse as variables de forma que o VAR trate de reflectir o impacto que as condicións económicas poden ter sobre a demanda de novas vivendas e, a partir de aí, reflectir como esta demanda e o número de vivendas iniciadas inciden sobre o seu prezo. Deste xeito, a orde das variables elixida é a seguinte: a) a taxa de desemprego inflúe contemporaneamente sobre o cambio no número de fogares (variable polo lado da demanda de vivendas), sobre o cambio no número de vivendas iniciadas (variable polo lado da oferta de vivendas) e sobre o prezo da vivenda; e b) o cambio no número de fogares suponse que incide contemporaneamente sobre o cambio no número de vivendas iniciadas, e estas variables atópanse condicionadas polo nivel de prezos da vivenda.

En calquera caso, e ante a carencia de apoio teórico que xustifique esa ordenación, sometémola a unha análise de robustez que consiste na estimación doutro VAR invertendo a ordenación das variables intermedias, isto é, o inicio do número de fogares e o número de vivendas iniciadas, sen que os resultados se viran significativamente alterados nese VAR alternativo².

En canto ás series temporais, o principal problema é a falta de dispoñibilidade de datos para Portugal e a desigual frecuencia temporal coa que estes se presentan. Na Táboa 1 recóllense as fontes dos datos e a súa periodicidade. Tanto as series mensuais como as anuais foron convertidas en trimestrais utilizando o programa JDemetra+ da Comisión Europea³.

Táboa 1. Fonte e periodicidade temporal das series (2003-2017)

Serie de datos	Período	Fonte
Número de fogares	Anual	Instituto Nacional de Estadística (POR)
Prezo real da vivenda	Trimestral	OECD
Taxa de desemprego	Mensual	Instituto Nacional de Estadística (POR)
Poboación	Anual	Instituto Nacional de Estadística (POR)
Ingresos medios por fogar	Anual	Eurostat
Tipo de xuros hipotecarios	Mensual	Banco de Portugal
Tipo de xuros no longo prazo	Mensual	OECD
Vivendas iniciadas	Anual	European Central Bank

Fonte: elaboración propia.

Na Figura 6 móstrase graficamente tanto a evolución do número de fogares en termos absolutos (panel da esquerda) como a do cambio no número de fogares ao longo do período mostral (panel da dereita) e que constitúe a variable clave da análise. Como pode apreciarse, o ritmo de crecemento foi decaendo, e a tendencia durante os anos de crises foi unha progresiva redución do número de novos fogares que se creaban cada ano. É máis, houbo anos en que o incremento neto de novos fogares foi

² Agradecemos a suxestión desta proba de robustez a un dos avaliadores anónimos.

³ O software JDemetra+ é o programa recomendado pola Comisión Europea para a realización de axustes estacionais e de calendario. Pode descargarse na páxina web: https://ec.europa.eu/eurostat/cros/content/software-jdemetra_en

negativo, é dicir, o número de fogares diminuíu con respecto ao ano anterior. Pola súa banda, na Figura 7 recóllese a evolución do resto das variables empregadas no modelo.

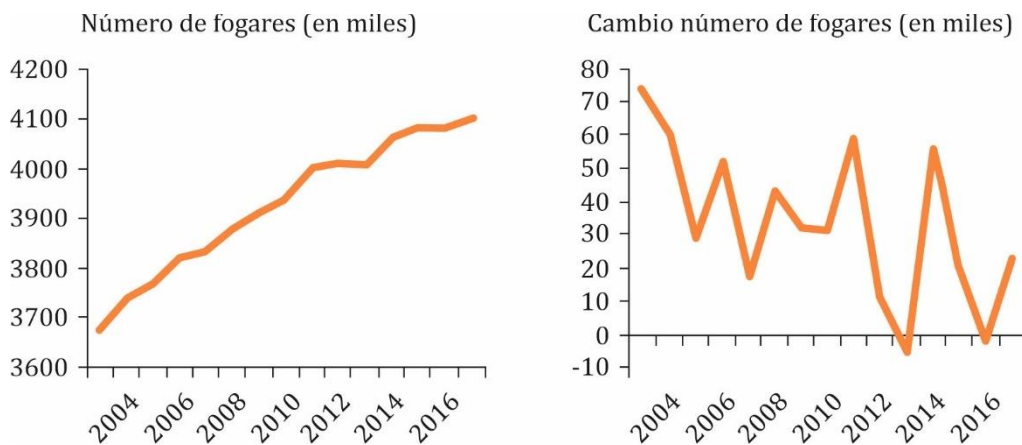

Figura 6. Formación de novos fogares. Fonte: elaboración propia a partir de INE.

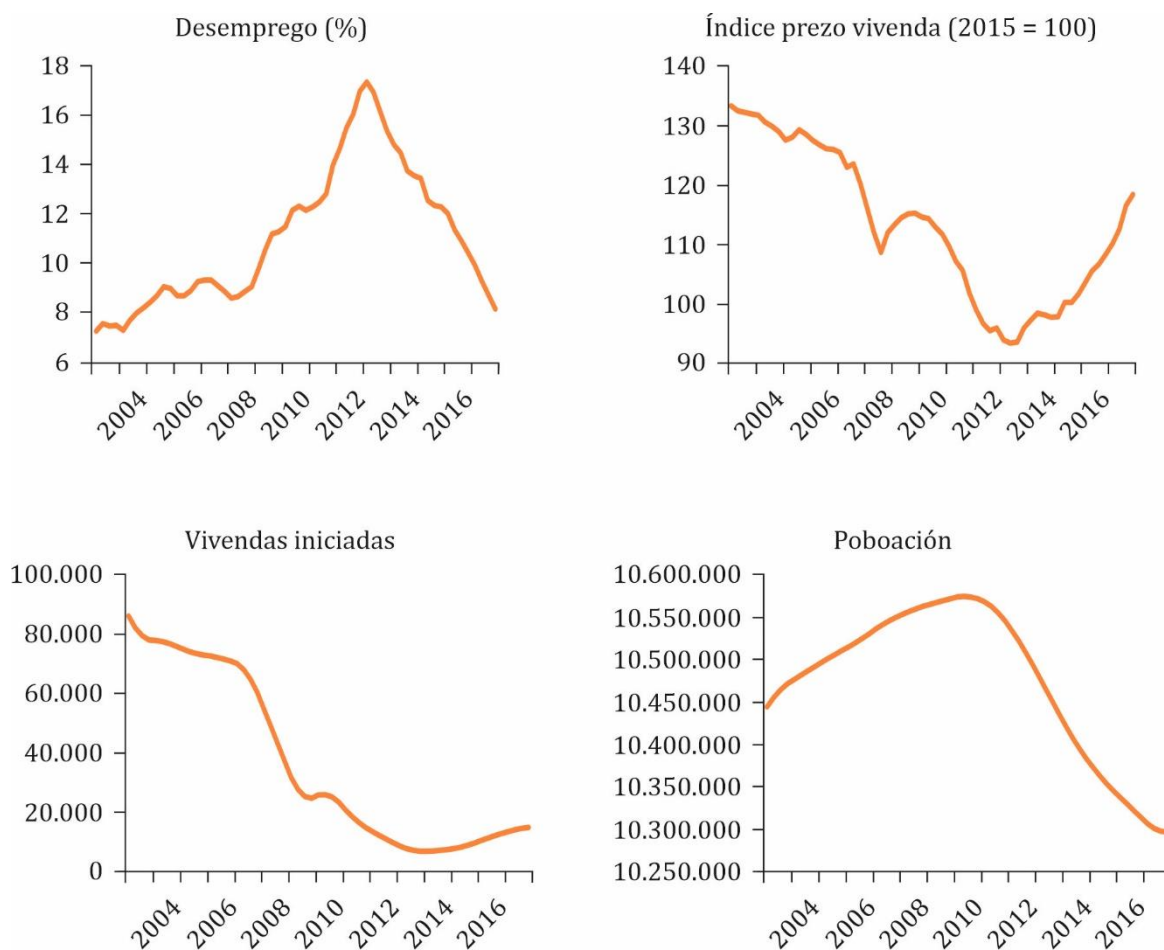

Figura 7. Cambios nas variables analizadas (2003-2017). Fonte: elaboración propia.

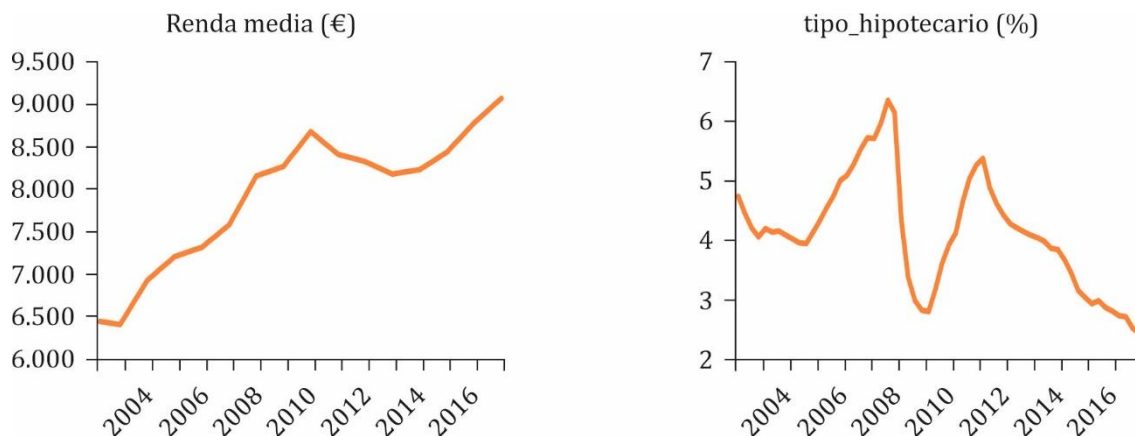

Figura 7 (continuación). Cambios nas variables analizadas (2003-2017). Fonte: elaboración propia.

Como pode apreciarse, a evolución da taxa de desemprego é ascendente desde o inicio da crise ata chegar ao máximo dun 17% entre os anos 2012 e 2013; a partir dese momento, e coa recuperación económica, volve descender ata practicamente os niveis previos á crise. Pola súa banda, e como se sinalou máis arriba, o prezo da vivenda foi caendo ata despois do rescate financeiro ao que se viu sometida a economía portuguesa no ano 2011, repuntando a partir de entón malia que, a finais do período mostral, estea aínda ben lonxe do nivel anterior á crise.

Esa falta de tensión no índice de prezos do mercado inmobiliario reflíctese tamén sobre a oferta de novas vivendas, onde se aprecia unha caída continuada durante todo o período ata chegar a unha fase de estancamento tras estabilizarse a economía. Pero, ademais, como un factor explicativo á falta de tensión sobre o mercado inmobiliario, hai que considerar a evolución da poboación, cunha caída en termos netos que coincide cos peores anos da crise e que se explica polo incremento da emigración. Así e todo, tampouco pode desdeñarse o impacto que a crise tivo sobre a renda media dos fogares, que viña crescendo de forma acentuada e que sufriu un retroceso significativo; é destacable, ademais, que aínda que recuperou a senda do crecemento o fai aínda a un ritmo menor que o que mostraba antes da crise. Finalmente, os tipos de xuros do mercado hipotecario tamén se viron afectados pola crise e mantiveron unha tendencia descendente desde o rescate financeiro de Portugal no ano 2011.

4.1. O Modelo de Vectores Autorregresivos

Para analizar a relación existente entre a formación de fogares e o resto das variables endóxenas estimouse un Modelo de Vectores Autorregresivos (VAR).

Os modelos de vectores autorregresivos teñen unha estrutura ben definida, que permite identificar as relacións entre as series temporais das variables relacionadas endoxenamente. De feito, no modelo VAR, cada variable exprésase como unha función lineal tanto dos seus valores pasados como do resto das variables (endóxenas e esóxenas) e dun termo estocástico de erro.

En concreto, nesta investigación utilizamos a seguinte especificación do modelo VAR:

$$Y_{it} = \alpha + \Phi_i \sum_1^n Y_{it-1} + \beta_{it} X_{it} + \varepsilon_{it}$$

onde Y é o vector que representa as catro variables endóxenas e X é o vector das variables esóxenas e mais das variables ficticias que se utilizaron para corrixir un problema de normalidade do modelo inicial.

Para estimar o VAR determinouse previamente a estacionariedade de cada unha das series temporais para ver se existe ou non raíz unitaria nelas. Para ese efecto, aplicouse o test de Dickey-Fuller ampliado para determinar se as variables son ou non estacionarias, incluíndo compoñentes determinísticos (constante e tendencia) cando eran estatisticamente significativos. Os resultados aparecen recollidos na Táboa 2.

Táboa 2. Test de raíces unitarias para as series individuais

	Desemprego	Prezos	Δ Vivendas	Δ Fogares
ADF test (niveis)	-0,442	0,112	-3,286**	-1,325
ADF test (1ª diferenzas)	-3,242***	-3,990**	-3,425**	-6,733*
KPSS test (niveis)	0,1659**	0,1763**	0,1153	0,0526
KPSS test (1ª diferenzas)	0,1572**	0,1681**	0,0632	0,0268

Notas: ADF é o estatístico do test aumentado de Dickey-Fuller e KPSS é o test de Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin. En ambos os casos realízanse os tests con constante e tendencia. *, **, *** indican significación ao 1%, 5% e 10%, respectivamente. Fonte: elaboración propia.

Como pode apreciarse, a taxa de desemprego, o cambio no índice de prezos da vivenda e o cambio no número de fogares conteñen unha raíz unitaria e son estacionarias en primeiras diferenzas ao 10%, 5% e 1%, respectivamente. Pola súa banda, o cambio no número de vivendas iniciadas é estacionaria en niveis ao 5% e 10%.

Para darlle maior robustez ao contraste de raíces unitarias aplicouse tamén o test KPSS sobre as series con compoñentes determinísticos (constante e tendencia)⁴. Os resultados aparecen recollidos na Táboa 2 e mostran que tanto a taxa de desemprego como o índice de prezos da vivenda son non estacionarios ao 5% tanto en niveis como en primeiras diferenzas, mentres que os cambios no número de fogares e no número de vivendas iniciadas son estacionarias en niveis e en primeiras diferenzas.

Seguindo a Choi e Painter (2015), non se diferenciaron as variables non estacionarias para facelas estacionarias e, desa forma, mellorar a precisión das estimacións, a pesar de que iso implique que non se poida proceder á estimación dun Modelo de Vectores de Corrección de Erro (MVCE) porque se combinan series estacionarias e non estacionarias (Sims, Stock e Watson, 1990).

Finalmente, e tras ordenar as variables endóxenas segundo o criterio enunciado máis arriba, procedeuse a elixir o número óptimo de retardos para as variables endóxenas.

Na Táboa 3 recóllense os retardos óptimos para as variables endóxenas segundo os diferentes criterios usados. Estes oscilan entre os dous retardos que suxire o criterio de información de Schwarz e os cinco que sinalan o resto, incluído o de Akaike, polo que se seleccionou o uso de cinco retardos para cada unha das variables endóxenas.

Táboa 3. Criterios de selección da orde do VAR

Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	2.79e+08	30.79391	31.66984	31.13264
1	269.2554	1273301.	25.39228	26.85216	25.95682
2	65.90494	470204.9	24.36666	26.41049*	25.15702
3	18.05325	545264.7	24.46055	27.08833	25.47674
4	22.90731	532794.5	24.34821	27.55994	25.59021
5	49.89095*	195816.9*	23.20965*	27.00533	24.67747*

Notas: * indica a orde de retardo seleccionado polo criterio; LR: Cociente de verosimilitude; FPE: Erro de predición final; AIC: Criterio de información de Akaike; SC: Criterio de información de Schwarz; HQ: Criterio de información de Hannan-Quinn. Fonte: elaboración propia.

⁴ Agradecemoslle a un dos avaliadores anónimos a suxestión de reforzar o contraste de raíces unitarias co test KPSS.

5. Principais resultados en relación coa creación de novos fogares en Portugal

Na Táboa 4 preséntanse os resultados do VAR para a mostra considerada. O modelo inclúe catro variables endóxenas (o cambio no número de fogares, a taxa de desemprego, o índice de prezos da vivenda e o cambio no número de vivendas iniciadas) e tres variables esóxenas (o cambio na poboación, o tipo de xuros do mercado hipotecario e a renda media dos fogares).

Táboa 4. VAR para as variables endóxenas

	DESEMPREGO	CAMBIOFOGARES	DCAMBIOVIVENDAS	PREZOS
DESEMPREGO(-1)	1.109526* (0.15407)	-3.213148*** (1.85077)	236.9662 (216.357)	0.324133 (0.65002)
DESEMPREGO(-2)	-0.267322 (0.26768)	2.171185 (3.21540)	22.66415 (375.884)	-0.231508 (1.12930)
DESEMPREGO(-3)	0.134263 (0.28377)	0.661600 (3.40865)	-277.3004 (398.474)	-1.706692 (1.19718)
DESEMPREGO(-4)	0.176736 (0.26067)	0.517259 (3.13123)	129.1053 (366.043)	2.384251** (1.09974)
DESEMPREGO(-5)	-0.421946** (0.20276)	3.965649*** (2.43563)	42.99693 (284.727)	-1.156397 (0.85543)
CAMBIOFOGARES(-1)	0.041871* (0.01372)	0.430995* (0.16480)	22.39013 (19.2655)	-0.046981 (0.05788)
CAMBIOFOGARES(-2)	-0.010120 (0.01472)	0.032543 (0.17679)	-7.492216 (20.6673)	-0.002941 (0.06209)
CAMBIOFOGARES(-3)	0.026898** (0.01402)	0.049287 (0.16843)	3.735664 (19.6895)	-0.010299 (0.05916)
CAMBIOFOGARES(-4)	-0.005612 (0.01395)	-0.203879 (0.16753)	-3.134788 (19.5840)	0.027954 (0.05884)
CAMBIOHOGARES(-5)	0.007615 (0.01228)	0.269282** (0.14747)	-2.038132 (17.2388)	-0.160036* (0.05179)
DCAMBIOVIVENDAS(-1)	0.000128 (0.00010)	-0.000477 (0.00124)	1.053741* (0.14472)	0.001108* (0.00043)
DCAMBIOVIVENDAS(-2)	-4.98E-05 (0.00018)	0.000300 (0.00212)	-0.238309 (0.24778)	-0.000935 (0.00074)
DCAMBIOVIVENDAS(-3)	-0.000135 (0.00018)	-0.002032 (0.00211)	-0.060444 (0.24704)	0.000130 (0.00074)
DCAMBIOVIVENDAS(-4)	0.000233 (0.00016)	0.000433 (0.00194)	-0.454105** (0.22683)	0.000389 (0.00068)
DCAMBIOVIVENDAS(-5)	-0.000146*** (8.6E-05)	-0.000669** (0.00103)	0.477330* (0.12099)	-5.18E-05 (0.00036)
PREZOS(-1)	0.028151 (0.04314)	-0.112402 (0.51824)	-66.47418 (60.5826)	1.033534* (0.18201)
PREZOS(-2)	-0.053770 (0.04922)	0.611247 (0.59119)	103.1904 (69.1111)	-0.239232 (0.20764)

Táboa 4 (continuación). VAR para as variables endóxenas

	DESEMPREGO	CAMBIOFOGARES	DCAMBIOVIVENDAS	PREZOS
PREZOS(-3)	0.016400 (0.05389)	0.055572 (0.64730)	-18.24531 (75.6700)	-0.566890* (0.22734)
PREZOS(-4)	-0.091285*** (0.05477)	-0.128784 (0.65793)	23.52174 (76.9124)	0.449855** (0.23108)
PREZOS(-5)	0.067149*** (0.03985)	0.870388** (0.47863)	-16.76176 (55.9527)	0.110237 (0.16810)
C	3.450763 (5.11603)	-225.1193* (61.4547)	1716.807 (7184.11)	49.83406** (21.5839)
TIPO_HIPOTECARIO	0.263320*** (0.13867)	-2.867685 (1.66573)	-766.3897* (194.725)	-1.631619* (0.58503)
RENDA	0.000201 (0.00015)	0.005548* (0.00184)	-0.436900 (0.21478)	-0.001561* (0.00065)
DCAMBIOPOBOACIÓN	-3.98E-05 (2.9E-05)	-0.000145 (0.00035)	-0.021231 (0.04107)	0.000207** (0.00012)
DUMMYVIVENDAS	0.136980 (0.17468)	-2.705335 (2.09826)	57.89644 (245.288)	-0.622975 (0.73694)
DUMMYPREZOS	-0.298048 (0.24696)	-1.717761 (2.96651)	10.51194 (346.788)	3.372065* (1.04189)
R-squared	0.995775	0.830423	0.982600	0.995910
Adj. R-squared	0.992132	0.684235	0.967600	0.992384
Número observacións	55	55	55	55

Nota: *, **, *** indican significación ao 1%, 5% e 10%, respectivamente. Fonte: elaboración propia.

Igualmente, introducíronse dúas variables ficticias para liquidar a existencia dalgúns datos anómalos na serie de prezos da vivenda e na de vivendas iniciadas, e que influían na normalidade conxunta do VAR. En concreto, e como pode apreciarse na Figura 8, a análise dos residuos de ambas as variables mostra a existencia dalgúns valores anómalos para os anos da crise que foron corrixidos introducindo variables ficticias⁵.

Por outra banda, e como xa se sinalou, incluíronse cinco retardos para cada unha das variables endóxenas baseándonos no número de retardos óptimos suxerido polo criterio de información de Akaike (Táboa 3). A elección de cinco retardos permite eliminar a autocorrelación dos residuos en cada unha das ecuacións e reforza a estabilidade do VAR, permitindo que todas as raíces se atopen dentro do círculo unitario e que, por tanto, se satisfaga a condición de estabilidade, o que lles dá robustez tanto ás funcións de impulso e resposta como á análise da varianza. Igualmente, analizáronse os residuos para comprobar a estabilidade do VAR estimado e atopouse que o modelo non presenta problemas de normalidade en proba conxunta⁶, non mostrando tampouco problemas de autocorrelación nin de heterocedasticidade.

⁵ Introduciuse unha variable ficticia para o caso do cambio en vivendas buscando corrixir os valores anómalos que se presentan para 2007Q1, 2009Q1 e 2, 2010Q1 e 2; e outra para o caso dos prezos da vivenda buscando corrixir os valores anómalos para 2007Q3, 2008Q2 e 2008Q4; todos eles provocados polo estalido da crise económica en 2007.

⁶ O VAR si que presenta problemas de normalidade na terceira das ecuacións, isto é, a do cambio de vivendas.

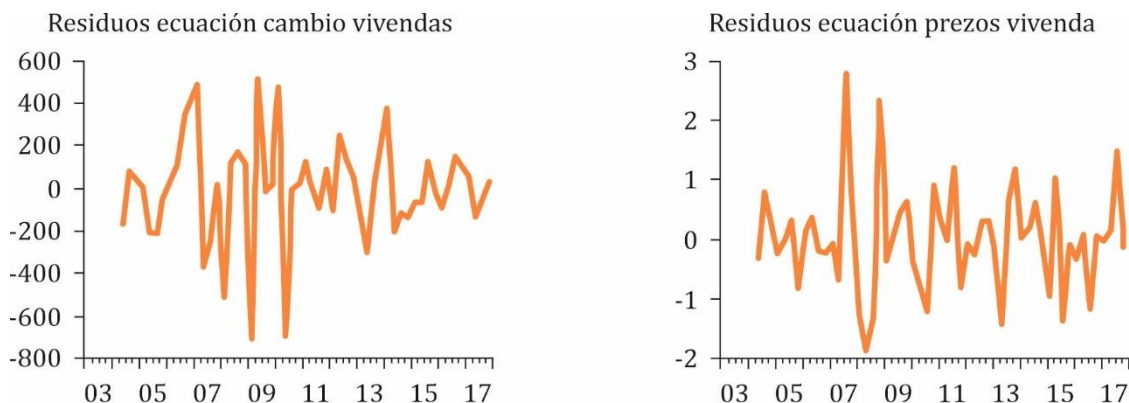

Figura 8. Residuos das ecuacións de prezos inmobiliarios e de cambio vivendas iniciadas. Fonte: elaboración propia.

A pesar de que os coeficientes estimados do VAR non teñen un significado económico relevante e, por tanto, non poden realizarse interpretacións sobre eles, e de que a existencia de colinearidade entre as variables explicativas tamén dificulta a interpretación dos estatísticos t , na Táboa 4 expóñense os resultados da estimación dos coeficientes das diferentes ecuacións para cada unha das variables endóxenas. Para os efectos desta investigación, a máis relevante é, evidentemente, a ecuación do cambio de fogares.

Como pode apreciarse, e con todas as salvagardas sinaladas, hai que advertir que tanto a taxa de desemprego do trimestre anterior como a dun ano antes inciden sobre o cambio de fogares do período actual. Con todo, mentres que o signo do coeficiente da taxa de desemprego do trimestre anterior é o esperado, no caso da taxa de desemprego do ano anterior o signo é positivo. Pola súa banda, resultan significativos igualmente os coeficientes do cambio no número de fogares do período anterior e o dun ano antes; neste caso, ambos os coeficientes presentan o signo esperado. A incidencia do cambio no número de vivendas iniciadas e nos prezos do mercado inmobiliario tamén se manifesta cun retardo temporal dun ano, e en ambos os casos os signos resultan invertidos con respecto ao que sería esperable intuitivamente: o de cambio de vivendas é negativo e o de prezos, positivo. Por último, é destacable que si que resulte significativa a renda media do fogar e que o faga co signo esperado, isto é, positivo.

A continuación, analizamos as funcións de impulso-resposta e, seguidamente, a descomposición da varianza, que é de onde se poden extraer conclusións relevantes en relación coa formación de novos fogares en Portugal durante o período mostrado.

5.1. Funcións de impulso-resposta

A partir da análise das funcións de impulso-resposta derivadas do modelo VAR, pódese determinar a velocidade do impacto dun shock económico negativo sobre os cambios na formación de novos fogares. De feito, esta é unha das aplicacións fundamentais dos modelos VAR, e a realmente relevante para esta investigación.

Para ese efecto, estimouse o impacto que un incremento equivalente a unha desviación estándar da taxa de desemprego ten sobre a formación de novos fogares no longo prazo, usando o método da descomposición de Choleski para a definición do devandito impulso (Figura 9)⁷.

Como pode apreciarse, o impacto dun shock negativo na taxa de desemprego sobre a creación de novos fogares en Portugal esténdese ao longo de seis trimestres, para comezar a repuntar a partir do sétimo trimestre e alcanzar o nivel inicial aos dous anos (oito trimestres).

⁷ As respostas son similares cando o impulso se define mediante métodos alternativos ao de Choleski.

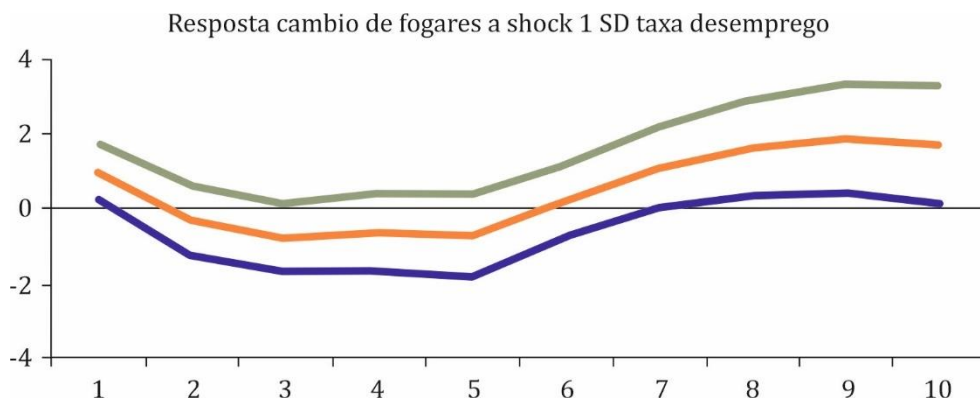

Figura 9. Función impulso-resposta do cambio de fogares ante un shock dunha desviación estándar na taxa de desemprego. Fonte: elaboración propia.

Na Figura 10 recóllese o impacto acumulado da formación de fogares ante o shock na taxa de desemprego. Pode comprobarse que o número de fogares comeza a caer a partir do terceiro trimestre e esa caída esténdese durante tres trimestres máis; a partir de aí comeza a recuperarse e retorna aos valores iniciais ao redor do segundo ano tras producirse o shock, é dicir, ten un impacto prolongado no tempo.

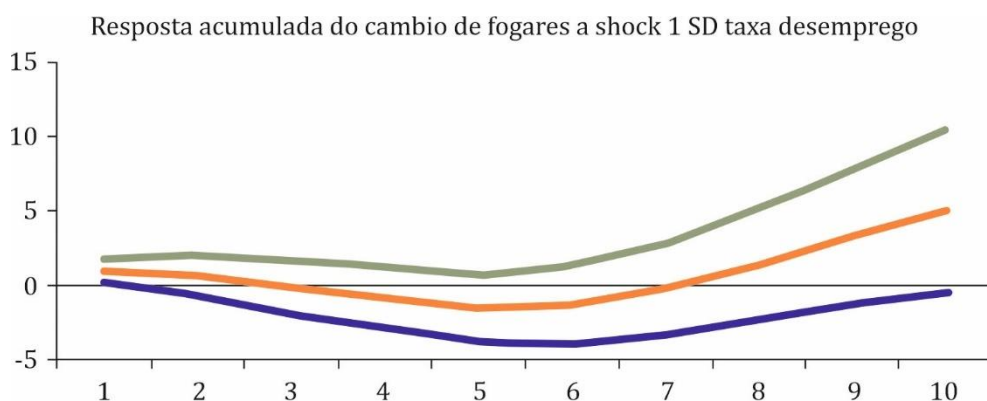

Figura 10. Efecto acumulado do cambio de fogares ante un shock dunha desviación estándar na taxa de desemprego. Fonte: elaboración propia.

A evidencia é, por tanto, robusta en relación co impacto no medio prazo que un empeoramento das condicións económicas (sintetizadas na evolución da taxa de desemprego) exerce sobre a creación de novos fogares en Portugal; aínda que tamén cabe destacar que, malia que non se produzan cambios no resto das variables analizadas, o proceso de formación de fogares volve ao seu nivel orixinal en por si. Este resultado alíñase coa evidencia empírica que se atopou para outras economías occidentais e que se expuxeron máis arriba.

5.2. Descomposición da varianza

A análise de descomposición da varianza permite achegar algunhas evidencias empíricas máis en relación coas variables que inciden na creación de novos fogares.

Como pode apreciarse na Táboa 5, na que se recolle a descomposición da varianza do cambio no número de fogares, a principal variable que explica a evolución deses cambios é o conxunto dos seus

proprios retardos, con contribucións moi débiles do prezo da vivenda ou da oferta de novas vivendas e cun impacto destacable da taxa de desemprego. Estes resultados confirmarían os que ofrece o propio VAR estimado acerca das variables que inciden sobre a creación de novos fogares.

Táboa 5. Descomposición da varianza para os cambios no número de fogares

Período	S.E.	DESEMPREGO	CAMBIOFOGARES	DCAMBIOVIVENDAS	PREZOS
2	3.144400	10.39261	89.21930	0.281205	0.106885
3	3.286735	15.34827	82.33811	1.050917	1.262708
4	3.527999	16.78656	71.46442	5.889799	5.859224
5	3.850968	17.70277	65.46971	6.948115	9.879411
10	5.971705	36.35034	34.55181	12.35608	16.74177
20	7.061820	29.66794	29.83070	11.49788	29.00347
30	7.844534	29.92117	26.30579	11.45389	32.31915

Fonte: elaboración propia.

En calquera caso, se se ten en conta a evolución no longo prazo das variables e a incidencia que estas acaban exercendo sobre a creación de novos fogares, constátase que a construción de novas vivendas –e, xa que logo, a ampliación do parque inmobiliario– ten unha incidencia menor sobre aquela, manténdose estable practicamente a partir do segundo ano (oito trimestres). Polo tanto, a resposta da creación de novos fogares ás condicións de oferta do mercado inmobiliario é moi pequena.

Pola súa banda, si que vai crescendo a importancia do prezo da vivenda para explicar a creación de novos fogares, ata o punto de que no longo prazo acaba por explicar con maior intensidade que a taxa de desemprego inflúe na variabilidade da creación de novos fogares. En todo caso, entrambas as variables –taxa de desemprego e prezo da vivenda– conséguense explicar o 61% da variabilidade da creación de novos fogares en Portugal no longo prazo.

6. Conclusións

A pesar de que a crise da economía portuguesa non derivou dunha burbulla no seu mercado inmobiliario, como ocorreu noutras economías periféricas europeas, a repercusión desa crise si que lle afectou á taxa de creación de novos fogares e, con iso, á demanda de novas vivendas por parte daquelas persoas que se emancipaban do fogar familiar para crear o seu propio núcleo familiar, profundando na tendencia á baixa que se manifesta ao longo de todo o período.

Igualmente, resulta relevante coñecer cal é o impacto que unha deterioración da situación económica e o consecuente incremento do desemprego poden ter sobre a creación de novos fogares. A razón é que, máis aló das repercusións sobre o conxunto da economía que ten un incremento do desemprego, este tamén repercute sobre variables sociais que inflúen nas formas e nas condicións de vida da poboación e, singularmente, da poboación nova.

Para ese efecto, utilizouse unha análise do impacto que puidesen ter determinadas variables económicas sobre a creación de novos fogares, e atopáronse os seguintes resultados. En primeiro lugar, a variable que en maior medida explica a creación de novos fogares no medio prazo é a taxa de desemprego: o empeoramento das condicións económicas provoca o atraso na emancipación do núcleo familiar e isto ten especial incidencia sobre os mozos portugueses, que son os que se ven afectados en maior medida polo desemprego. En segundo lugar, o impacto dun shock económico, que se traduce nun incremento permanente da taxa de desemprego, ten efectos sobre a creación de fogares durante case dous anos, ata que esta variable recupera o seu nivel inicial. E, en terceiro lugar, no longo prazo as va-

riables determinantes para explicar a variabilidade da creación de novos fogares son, fundamentalmente, a taxa de desemprego e o prezo da vivenda.

Bibliografía

- Aassve, A., Billari, F. C., Mazzucco, S., e Ongaro, F. (2002). Leaving home: A comparative analysis of ECHP data. *Journal of European Social Policy*, 12(4), 259-275. DOI: <https://doi.org/10.1177/a028430>
- Aassve, A., Cottini, E., e Vitali, A. (2013). Youth prospects in a time of economic recession. *Demographic Research*, 29(36), 949-961. DOI: <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2013.29.36>
- Ahn, N., e Sánchez-Marcos, V. (2017). Emancipation under the great recession in Spain. *Review of Economics of the Household*, 15(2), 477-495. DOI: <https://dx.doi.org/10.1007/s11150-015-9316-7>
- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., e Padovani, L. (2004). *Housing and welfare in southern Europe*. Chichester, England: Wiley-Blackwell.
Recuperado de <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9780470757536>
- Anxo, D., Bosch, G., e Rubery, J. (Eds.). (2010). *The welfare state and life transitions: A European perspective*. Cheltenham, England: Elgar. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2012.707670>
- Arundel, R., e Ronald, R. (2015). Parental co-residence, shared living and emerging adulthood in Europe: Semi-dependent housing across welfare regime and housing system contexts. *Journal of Youth Studies*, 19(7), 885-905. DOI: <https://doi.org/10.1080/13676261.2015.1112884>
- Barceló, C., e Villanueva, E. (2018). The risk of job loss, household formation and housing demand: Evidence from differences in severance payments. *Documentos de Trabajo del Banco de España, N° 1849*. Madrid: Banco de España. Recuperado de <https://www.bde.es/f/webbde/SES/Secciones/Publicaciones/PublicacionesSeridas/DocumentosTrabajo/18/Files/dt1849e.pdf>
- Barroso, M. (2017). Crisis y trabajo. Un análisis de las políticas laborales de emergencia en Portugal, España y Grecia. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 158, 3-22.
DOI: <https://doi.org/10.5477/cis/reis.158.3>
- Becker, S. O., Bentolila, S., Fernandes, A., e Ichino, A. (2010). Youth emancipation and perceived job insecurity of parents and children. *Journal of Population Economics*, 23(3), 1047-1071.
DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s00148-008-0224-5>
- Bosch, J. (2015). *Crisis y emancipación juvenil en Europa. Un análisis desde los modelos de Estado de bienestar*. Victoria-Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco. Recuperado de https://www.gazteaukera.euskadi.eus/contenidos/informacion/ovj_coleccion_gazteak/es_liburuak/adjuntos/emantzipazioa europa c.pdf
- Bosch Meda, J. (2017). La relación entre política de vivienda y emancipación residencial de la juventud europea. *Papers*, 102(1), 107-141. DOI: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.2238>
- Breen, R., e Buchmann, M. (2002). Institutional variation and the position of young people: A comparative perspective. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 580, 288-305.
DOI: <https://doi.org/10.1177/000271620258000112>
- Buchmann, M., e Kriesi, I. (2011). Transition to adulthood in Europe. *Annual Review of Sociology*, 37, 481-503.
DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150212>
- Byrne, D., Duffy, D., e FitzGerald, J. (2018). Household formation and tenure choice: Did the great irish housing bust alter consumer behaviour? *The Economic and Social Review*, 49(3), 287-317. Recuperado de <https://www.esr.ie/article/view/979>
- Chanvrlil, F., Cousteaux, A., Le Hay, V., Lesnard, L., Mechinaud, C., e Sauger, N. (2009). La parentalité en Europe: Analyse séquentielle des trajectoires d'entrée dans l'âge adulte à partir de l'Enquête sociale européenne. *Dossiers d'étude de la CNAF, N° 122*. Paris, France: Caisse Nationale des Allocations Familiales.
- Choi, J. H., e Painter, G. (2015). Housing formation and unemployment rates: Evidence from 1975-2011. *The Journal of Real Estate Finances and Economics*, 50, 549-566.
DOI: <https://doi.org/10.1007/s11146-014-9487-7>
- Correia, D., Santos, N., e Olinda Garcia, M. (2014). *TENLAW: Tenancy law and housing policy in multi-level Europe. National Report for Portugal*. Brussels, Belgium: BE, European Commission.
- Cooper, D., e Luengo-Prado, M. J. (2018). Household formation over time: Evidence from two cohorts of young adults. *Journal of Housing Economics*, 41, 106-123. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2018.06.002>

- Emmanuel, D. (2013). Balancing autonomy, status and family in the transition to adulthood: Class and housing aspects of the Southern European model in Athens, 1987-2004. En R. Forrest e Y. Ngai-Ming (Eds.), *Young people and housing: Transitions, trajectories and generational fractures*. Oxon, England: Routledge.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, England: Polity Press. Recuperado de <https://lanekenworthy.files.wordpress.com/2017/03/reading-espingandersen1990pp9to78.pdf>
- Fitzpatrick, S., e Stephens, M. (2007). *An international review of homelessness and social housing policy*. London, England: Communities and Local Government. Recuperado de <https://www.york.ac.uk/media/chp/documents/2007/intreviewhomelessness.pdf>
- Fradique, R., e Rodrigues, P. (2014). The dynamics and contrast of house prices in Portugal and Spain. *Economic Bulletin, december*, 39-52. Banco de Portugal. Recuperado de https://www.bportugal.pt/sites/default/files/anexos/papers/ab201413_e.pdf
- Giannelli, G. C., e Monfardini, C. (2003). Joint decisions on household membership and human capital accumulation of youths. The role of expected earnings and local markets. *Journal of Population Economics*, 16(2), 265-285. DOI: <https://doi.org/10.1007/s001480200119>
- Guerreiro, M., e Abrantes, P. (2005). Como tornar-se adulto: processos de transição na modernidade avançada. *Revista Brasileira de Ciências Sociais*, 20(58), 157-175. Recuperado de <http://www.scielo.br/pdf/rbcsoc/v20n58/25633.pdf>
- Iacovou, M. (2002). Regional differences in the transition to adulthood. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580(1), 40-69. DOI: <https://doi.org/10.1177/000271620258000103>
- Iacovou, M. (2004). Patterns of family living. En R. Berthoud e M. Iacovou (Eds.), *Social Europe: Living standards and welfare states*. Cheltenham/Northampton, England: Elgar.
- Iacovou, M. (2010). Leaving home: Independence, togetherness and income. *Advances in Life Course Research*, 15(4), 147-160. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.004>
- Jurado Guerrero, T. (2003). La vivienda como determinante de la formación familiar en España desde una perspectiva comparada. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 103(3), 113-157. Recuperado de http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_103_061167997363305.pdf
- Kaplan, G. (2009). Boomerang kids: Labor market dynamics and moving back home. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Working Paper, No. 675*. Minneapolis, MN: Federal Reserve Bank of Minneapolis.
- Kaplan, G. (2010). Moving back home: Insurance against labor market risk. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Working Paper, No. 677*. Minneapolis, MN: Federal Reserve Bank of Minneapolis.
- Kornai, J. (1992). *The socialist system: The Political Economy of Communism*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Lee, K. O., e Painter, G. (2013). What happens to household formation in a recession? *Journal of Urban Economics*, 76, 93-109. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jue.2013.03.004>
- Leibfried, S. (1992). Towards a European welfare state?: On integrating poverty regimes into the European Community. En Z. Ferge e J. E. Kolberg (Eds.), *Social policy in a changing Europe*. Frankfurt, Germany: Westview Press.
- Lennartz, C., Arundel, R., e Ronald, R. (2016). Younger adults and homeownership in Europe through the global financial crisis. *Population, Space and Place*, 22, 823-835. DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.1961>
- Machado, F. L., e Silva, A. (2009). *Quantos caminhos há no mundo? Transições para a vida adulta num Bairro Social*. Cascais, Portugal: Principia/Fundação Calouste Gulbenkian.
- Mandic, S. (2008). Home-leaving and its structural determinants in Western and Eastern Europe: An exploratory study. *Housing Studies*, 23(4), 615-637. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673030802112754>
- Martins, N., e Villanueva, E. (2009). Does high cost of mortgage debt explain why young adults live with their parents? *Journal of the European Economic Association*, 7(5), 974-1010. DOI: <https://doi.org/10.1162/JEEA.2009.7.5.974>
- Molloy, R., e Shan, H. (2013). The post-foreclosure experience of U.S. households. *Real Estate Economics*, 41(2), 225-254. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6229.2012.00344.x>
- Mykyta, L., e Macartney, S. (2011). The effects of recession on household composition: Doubling up and economic well-being. *SEHSD Working Paper, Number 2011-4*. Washington DC: United States Census Bureau. Social, Economic, and Housing Statistics Division. Recuperado de <https://www.census.gov/library/working-papers/2011/demo/SEHSD-WP2011-04.html>
- Nico, M. (2011). *Transição biográfica inacabada. Transições para a vida adulta em Portugal e na Europa na perspectiva do curso de vida*. (Tese de doutoramento). Lisboa, Portugal: Instituto Universitário de Lisboa, Departamento de Sociologia. Recuperado de <https://www.iscte-iul.pt/tese/6111>

- Nico, M. (2017). Young individuals as microcosms of the Portuguese crisis. *Contemporary Social Science*, 12(3-4), 361-375. DOI: <https://doi.org/10.1080/21582041.2017.1393554>
- Oliveira Tavares, F. A. de, Pereira, E. T. e Carrizo Moreira, A. (2014). The portuguese residential real estate market. An evaluation of the last decade. *Panoeconomicus*, 61(6), 739-757. DOI: <http://dx.doi.org/10.2298/PAN1406739T>
- Paciorek, A. (2016). The long and short of household formation. *Real Estate Economics*, 44(1), 7-40. DOI: <https://doi.org/10.1111/1540-6229.12085>
- Pais, J. M. (2001). *Ganchos, tachos e biscates. Jovens, trabalho e futuro*. Porto, Portugal: Âmbar.
- Pittini, A., e Laino, E. (2011). *Housing Europe Review 2012: The nuts and bolts of European social housing systems*. Brussels, Belgium: CECODHAS Housing Europe. Recuperado de <http://www.housingeurope.eu/resource-105/the-housing-europe-review-2012>
- Poggio, T. (2008). The intergenerational transmission of home ownership and the reproduction of the familialistic welfare regime. En C. Saraceno (Ed.), *Families, ageing and social policy. Generational solidarity in European welfare states*. Cheltenham/Northampton, England: Elgar.
- Sims, C., Stock, J., e Watson, M. W. (1990). Inference in linear time series models with some unit roots. *Econometrica*, 58(1), 113-144. Recuperado de <https://www.princeton.edu/~mwatson/papers/Sims Stock Watson Ecta 1990.pdf>
- Stephens, M., e Fitzpatrick, S. (2007). Welfare regimes, housing systems and homelessness: How are they linked? *European Journal of Homelessness*, 1, 201-211. Recuperado de https://www.feantsaresearch.org/download/ejh_vol1_thinkpiece15730722341054309703.pdf
- Walther, A. (2006). Regimes of youth transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts. *Young: Nordic Journal of Youth Research*, 14(2), 119-139. DOI: <https://doi.org/10.1177/1103308806062737>
- Wiemers, E. (2014). The effect of unemployment on household composition and doubling up. *Demography*, 51(6), 2155-2178. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0347-0>